

Könyvszemle

Államok kora?

Muraközy László fontos témakörben tett közzé monografikus elemzést a fejlett piacgazdaságok államairól, olyan időszakban, amikor az állam szó leggyakrabban az adósság, hiány, csőd szavakkal szerepel egy mondatban. A könyv megjelenésének évében meghatározó európai élményünk az uniós tagállamok közötti szétfejlődés, de legalábbis a legújabb pénzügyi sokkra adott aszimmetrikus válasz, ami olyan, korábban elképzelhetetlen kombinációt is lehetségessé tett, mint amilyen az eurózóna felbomlása.

A könyv címe és alcíme – mint oly gyakran – nem igazán fedti a tartalmat. *Államok kora?* A mostani viszonyok között meglehetősen dodonai a könyv főcíme: bár valóban minden globalizációs mítosszal szemben nagyon is komoly jelentősége van a nemzeti döntési szintnek, azaz valóban számít az állam, ám nehéz lenne az állam(ok) korszakáról szólni most, amikor leginkább egy sor állam szerkezeti válsága, máshol a jóléti államok sok egyedi vonást felmutató zavara foglalkoztatja a téma művelőit. *Európai modell?* Az alcím helyesebb lenne többes számban, hiszen nincs egyetlen európai modell, amint azt maga a szerző is részletesen taglalja a könyvben.

De miről is szól a munka? A szerző több állítás köré rendezte az európai államok jellemzőinek elemzését nyújtó könyvét. Az első szerint, az állam – mely *par excellence* formális intézmény – nagymértékben függ az in-

formális intézményektől, mint amilyen a hagyomány, értékrend, kultúra. Másodszor, az állam és piac összekapcsolódó intézmény kettős, mindkettő csak a kölcsönhatásokkal együtt elemezhető. A harmadik lényege az, hogy amint különféle kapitalizmusmodellek léteznek, állammodellekből is több van, még Európán belül is. A negyedik tézis szerint valamely ország államának működése erősen függ a világgpiaci környezettől; az ötödik pedig a térbeliség és az időbeli dimenzió fontosságáról szól. A hatodik tézis értelmében az állam mérete és az állami gazdaságpolitika realitása nem írható le steril elméleti modellekkel.

Maguk a kiinduló hipotézisek egyenként nem tekinthetők eredetinek vagy élesebb vitát gerjesztőnek; az ezekkel ellentétes hipotéziseket könnyű lenne cáfolni. Talán a harmadik tézis értelmezése körül alakulhatna ki disputa, különösen annak dinamikus megfogalmazása kapcsán: valóban tartósan többféle állammodell létezik és rögzül? Nem inkább arról van szó, hogy az országok gazdasági és társadalmi fejlődése eltérő szakaszokon megy át, és a fejlődési aszinkronitás kihat az adott ország eminensen fontos intézményére, az államra? Ami pedig csak hosszabb időtávon értelmezhető: vajon a világ alakulása tényleg a különféle altípusok, állammodellek fennmaradása felé mutat? Avagy inkább az mondható, hogy az államok felépítésében meglevő különbségek, amelyek a történelmi előélet és más tényezők miatt kialakultak, az idő haldatával inkább mérséklődést mutatnak?

A válaszadást bonyolítja az a körülmény, hogy – amint azt Muraközy László sokoldalúan bemutatja – az állam feladat- és hatáskörét erősen érinti egyfelől az illető gazdaság szerkezete és intézményi rendje, másfelől pedig a követett gazdaságpolitika jellege: vannak aktív és kevésbé aktív államot feltételező gazdaságpolitikák, amelyek tartós érvényesülése érdekében megváltoztatja a közkiadások és bevételek szerkezetét és nagyságát, a kormányzati szektor terjedelmét. Így viszont az állammodellek tipizálása helyett vagy amellet belebonyolódhatunk egyfelől a piacgazdaság-típusok, másfelől a kormányzati gazdaságpolitikák összehasonlító elemzésébe, annak minden buktatójával. A „kapitalizmus típusai” irodalom – lásd például Michel Albert (1993) rajnai modelljét (*Capitalism vs. Capitalism: How America's Obsession with Individual Achievement and Short-Term Profit Has Led It to the Brink of Collapse*) vagy Peter A. Hall és David Soskice (2001) modelltipizálását (*Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*) – a piacgazdaság-változatok elkülönítésében erősen támaszkodik a besorolandó ország államának milyenségére. Abban a kutatási irányzatban tehát megfordul az elemzés iránya: a gazdasági rendszerek komparatív elemzése a típusalkotási folyamatban az államot a magyarázó változók között szerepelteti. Ami a gazdaságpolitikát illeti, az nyilván igen változékony komponense a hosszú távú elemzésnek, hiszen legyen bármilyen erős szerkezetformáló hatása egy adott kormánypolitikának, ám a követett politikai kurzus időhorizontja – demokráciában – mindig véges.

Ilyen vonatkozásban különösen érdekes időket élünk 2007 óta, mivel a pénzügyi eredetű válság igencsak eltérő gazdaságpolitikai reakciókat idézett elő a világban. A fejlett

országok egy részében és különösen Európán belül gyakran nem szokványos gazdaságpolitikai megoldásokhoz folyamodtak, máshol pedig a korábban is alkalmazott állami („keynesiánus”) keresletélénkítés eszközeivel végtelen intenzíven éltek – ami nem meglepő módon hamar eljuttatta az érintett országokat az államháztartási bajok szakaszába.

A szerző ugyan óvatosan elkerüli a válság hatásainak explicit kifejtését, lezárva az elemzés zömét 2007-tel, de szerencsére nem ragaszkodott túlzottan a fenti időbeli elhatároláshoz. Így sok érdekes megállapítást tesz a különféle államoknak a válságra adott gazdaságpolitikai reagálásairól. Igazából a 2007/2009-es válságra reagáló XII. fejezet és az *Epilógus* az, amelyben a legtöbb önálló állásfoglalás található. Az olvasó nem bánta volna, ha a legutóbbi évek kihívásaira adott tényleges nemzeti válaszok témakörében még többet kapott volna, esetleg annak áráként rövidebbre fogott eszmetörténeti és gazdaságtörténelmi áttekin-téssel.

A munka ugyanis három kutatási területet fog át: az államok kiterjedése, funkciói, strukturái és hatékonysága a legerjedelmesebb, és adatokkal, forrásokkal legjobban dokumentált témakör. Második gondolati vonulatként a különféle (típusú) államokban gyakorolt gazdaságpolitikák vizsgálata nevezhető meg. A harmadik érintett témakör a közgazdasági elmélet idevágó vonulata. Ezek együtteséből áll elő a sok fontos adatot, hasznos tény és számos találó megfogalmazást tartalmazó monográfia.

A monografikus jelleg miatt viszont sok olyan témakörre tér ki a szerző, amelynek alapos kifejtésére nem maradt tere, így persze elkerülhetetlenül bizonyos leegyszerűsítések kerülnek a könyv szövegébe. Ilyet találni például az eszmetörténeti előzmények átte-

kintésében; ebben a részben fordul elő nem is egyszer az a megfogalmazás (mely elég gyakori vélekedés), miszerint *Adam Smith* mélyen államellenes lett volna 1776-ban megjelentetett nagy művében. Jelen könyv elemzéseinek relevanciájához ugyan nem tartozik szorosan ez a szellemi előzmény, de ha már szóba jönné a közgazdaságtan első klasszikusa, akkor megérdemli, hogy a közismert (sőt: közhelyes) Smith-kép helyett valós képmás szerepeljen az állam mibenlétét és rendelkezését tárgyaló monográfiában. Nos, *Smith magnum opusában* valóban előfordul a láthatatlan kéz szófordulat – egyszer. Ugyanakkor *Smith* többször is magától értetődően említi a megfelelő állami működést a termelékeny gazdaság előfeltételeként. A gombostűkészítés példájával illusztrált híres elemzése a könyv első fejezetében ide konkludál (Éber Jenő fordításában): „A különféle mesterségek termékeinek a munkamegosztás következményeként megjelenő megsokszorozódása valamely jól kormányzott társadalomban a legalsó néprétegekig terjedő általános jóléttel jár”. (*Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*).

Jól kormányzott társadalom: minden valóban nagy közgazdász tisztában volt a piacgazdaság szabályainak betartatásához szükséges rend, szabály, hatóság jelentőségével.

Ma sincs másképpen; amint a VII. és VIII. fejezet bemutatja, a kormányzás jósága, azaz a közösségi szektor hatékonysága, teljesítménye sokat megmagyaráz a sikeres és kevésbé sikeres nemzetgazdaságok teljesítménybeli különbségeiből. A kontinentális, a skandináv, a dél-európai, az angolszász (liberális) országok, valamint az Európán kívüli térségek reprezentáns országainak kvantitatív összevetése különösen adatgazdag része a könyvnek. Az OECD, az IMF/Világbank és egyéb

szervezetek keretein belül régóta folyó adatgyűjtés, kutatás eredményeként ma igen sokat lehet tudni egy-egy ország államának relatív (másokhoz mért) profiljáról, mértékbeli sajátosságairól. Ám az olvasóban minden statisztikai összefüggés ellenére megmarad a kérdőjel, miszerint valóban tartós és érdemi csoportosításról van-e szó; tényleg azonos csoportba tartozik-e az ír és a brit eset, „skandináv”-e Hollandia? És ha igen, akkor abból mi is következik a gazdaságpolitika vagy az üzleti élet döntéshozatala szempontjából? Meglehet, hogy a 2007/2009-es pénzügyi válság és annak napjainkban is zajló utókövetkezményei rövid idő alatt átrendezik a relatív arányokat. Mert létezik ugyan útvonalfüggőség, ám a válság éppen attól más, mint a bármely gyors graduális átalakulás, hogy történelmileg rövid idő alatt új helyzet áll elő gazdaságban, társadalomban.

Muraközy László könyve ajánlható a felsőfokú közgazdasági, államigazgatási és jogi oktatásban, és a nagyközönség azon részének, mely nem riad meg a sok táblázattól és ábrától, meg az eléggé vaskos terjedelemtől. (*Muraközy László: Államok kora. Az európai modell. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012, 368 p. név- és tárgymutatóval*)

Bod Péter Ákos

egyetemi tanár
Budapesti Corvinus Egyetem

IRODALOM

- Albert, Michel (1993): *Capitalism vs. Capitalism: How America's Obsession with Individual Achievement and Short-Term Profit Has Led It to the Brink of Collapse. Four Walls Eight Windows*, New York
- Hall, Peter A.– Soskice, David (eds) (2001): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford University Press
- Smith, Adam (1940): *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. (Ford.: Éber Ernő) Magyar Közgazdász Társaság, Budapest

Áttörés az erdélyi társadalomkutatásban

2011 decemberében egyfajta karácsonyi ajándékként mutatták be az MTA V., erdélyi területi bizottságának szépen felújított épületében a Románia társadalmi, térbeli és gazdasági fejlődését elemző első, kizárólag magyar szerzők által jegyzett, és anyanyelvünkön írt monográfiát. Sokunkat meglepett, de tény, hogy a Benedek József kolozsvári professzor, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja vezette kutatócsoport és az általuk megjelentetett mű első a maga műfajában. Ez bizony épp *negyedszázaddal követi* a maga idején nagy feltűnést keltett, Köpeczi Béla szerkesztette nagyívű történettudományi összegzést, az *Erdély története* három kötetét (Köpeczi, 1986).

Ha utóbbinak az adta a sajátosságát, hogy magyarországi történészek szálltak szembe a korszak hivatalos romániai – romantizáló-idealizáló nacionalista – törekvéseivel, a realizmus és a megértés jegyében, a mai helyzetet az jellemzi, hogy mindkét ország az EU tagjává vált, és a bennünket elválasztó határok valóban légiesültek.

Nos, részben épp ezért értékelendő, hogy a szülőföldjünkön maradt befutott és újonnan felnőtt kutatók jelentős erőfeszítést tettek azért, hogy magyar szaknyelven a mai kor színvonalán és az erdélyi kisebbség sajátos szempontjait megjelenítve, a tudományos objektivitás követelményeit mindvégig szem előtt tartva mutassák be keleti szomszédunk fejlődését – döntően a regionális tudományok szemszögéből. Ma, amikor a magyar nyelvű közlés igénye a fiatal nemzedék jelentős része számára érthetetlen és fölösleges erőfeszítésnek számító relikvia csupán, Erdélyben pedig a tudományos előrejutáshoz az angol mellett

a román nyelvű közlemények segíthetnek gyorsabban, gigászi erőfeszítéseket igényelt az effajta közös munka eredményes bevégzése.

A tizenöt fejezetre oszló művet közel három tucat kutató jegyzi, igényes kivitelét a patinás Kriterion és az erdélyi Nemzeti Kisebbségkutató Intézet tette lehetővé, Péntek János nyelvész-akadémikus értő és alapos stilizálásával. Lehetetlen vállalkozás lenne az átfogó és jórészt leíró anyagokat fejezetenként, az egyes szerzők munkáját kellőképp méltatva bemutatnunk. Az egyes fejezetek a könyv *első nagy részében* a természeti környezet, a közigazgatás, a gazdasági növekedés, a népesedés, a kisebbségek helyzete, a humán erőforrások, a településszerkezet és az urbanizáció kérdéseit taglalják. Ezt követi a kötet *második részében* a gazdasági szerkezet elemzése, kiemelten a vidékfejlesztés, az ipar és a tercier szektorok tekintetében. Meglepő, bár a mai gazdaság arányait tekintve indokolt, hogy a szolgáltató ágazatok fejlődését bemutató II. fejezet több mint száz oldal, azaz a könyv egészének ötöde, ahol a pénzügyek, az idegenforgalom, az oktatás, a média és az egészségügy kérdései is bemutatásra kerülnek. Végül a *harmadik nagy részben* szerepelnek a vidéki regionális témák, mint amilyen a területi egyenlőtlenségek kérdése, a határ menti térségek együttműködése, az EU-hoz való csatlakozás és a strukturális alapok kérdése, valamint a több szempontból is izgalmas téma Románia földrajzi neveiről.

Csak remélni tudjuk, hogy ez az értékes munka mind a magyarországi, mind pedig az öröndetesen egyre szélesebb körben romániai állami elismerést is kiérdemlő ottani magyar nyelvű felsőoktatási intézmények tananyagába is szervesen beépülhet Nagyváradtól Sepsiszentgyörgyig. Ugyanakkor a recenzió műfaja által megkövetelt néhány

bíráló észrevételt is megfogalmazzunk azzal a céllal, hogy a kötet későbbi kiadásai talán még hatásosabbak lehessenek.

Lehet, hogy túlzó igény, de az átfogó, monografikus tárgyalásból erőteljesen hiányzik a *politikai földrajz* és maga a politikatudomány, a pártrendszer, az érdekképviseletek szerepe és ezek alakulása. Nem titok, hogy Romániában e tekintetben a magyar párt(ok) törvényhozási képviselője vagy a kormányzati szerep vállalása/hiánya közvetlenül is alakította a kötetben tárgyalt folyamatokat a teljes elemzési időszakban. Másik fontos kérdés a *szegénység*, aminek Romániában nem csekély etnikai vonatkozása is van. Tudjuk, hogy az empirikus szociológia mindenütt klasszikus témának tekint e kérdést és a megoldására vonatkozó normatív javaslatok kidolgozását is.

Igen fontos és szerteágazó lenne az *Európai Unióhoz való csatlakozás* folyamata és az újabbban europaizációnak is elnevezett folyamat sokrétűségének bemutatása annak ellentmondásaival; azzal, hogy mennyire hatja át ez a mélyebb rétegeket és a magatartásmódot, a jogalkalmazást és a gazdasági környezetet. Bizonyára izgalmas ismereteket adhatna a külföldi megfigyelők által is régóta elemzett és értékelt román *külpolitika* némely sajátos vonásának felvillantása, az egyes időszakok sajátos és folytonos vonásainak bemutatása.

Időszerű történelem

Frank Tibor új könyve az 1919 és 1945 közötti magyar migrációról és emigrációról szól, amelynek részeként a magyar szellemi élet legkiválóbb rétegének jelentős hányada örökre elveszett Magyarország számára. Frank Tibor munkásságát tíz év óta kísérem figyelemmel elsősorban a nagy magyar tudósgeneráció emigrációjának történetéről készített

És – talán szakmai elfogultság okán – nagyon hiányoltam a *rendszerátalakítás* mint egyedi történelmi folyamat sajátos romániai arcvonásait fölvezető önálló fejezetet, esetleg egyfajta nemzetközi összehasonlításba is ágyazva. A világháló korában a szerzők talán bátrabban támaszkodhattak volna a kérdéskört taglaló nemzetközi irodalmi forrásokra is. És legvégül: tantermi hasznosítását bizonyára segítené egy, a kérdésvetítés sajátosságait vázoló *bevezető és összegző fejezet*, valamint a fejezet végi *összegzések* elkészítése is.

E kritikai megjegyzéseket aligha kockáztatnám meg, ha nem lennék biztos abban, hogy a kötet szerzői és szerkesztői képesek arra, hogy túlzott erőfeszítés nélkül megfogadják a következő kiadás véglegesítése során. Színvonalas, elkötelezett szerzőgárda írt *nemzetközi színvonalú kötetet*, aminek megjelenését és ízléses megformálását egyaránt örömmel üdvözölhetjük. (Benedek József szerk.: *Románia. Tér, gazdaság, társadalom. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kriterion, 2011, 502 p., név- és tárgymutató nélkül*)

Csaba László,

az MTA levelező tagja, egyetemi tanár
CEU, Corvinus Egyetem

IRODALOM

Köpeczi Béla (főszerk.) (1986): *Erdély története*, I–III. Akadémiai, Budapest

tanulmányai miatt. Amikor évekkel ezelőtt először olvastam kéziratban az itt tárgyalt könyv eredeti angol változatát, tudtam, hogy jelentős történelmi munka van a kezemben. Egy elmúlt korról szólt, amelyben pótolhatatlan veszteség érte a magyar tudományt és kultúrát. Időközben, a hazai politikai élet alakulása folytán a most megjelent magyar változatról szomorúan megállapíthatjuk, hogy ennél is több: figyelmeztetésnek is tekinthető,

hogy hová vezethet sok más tragédia mellett mindaz, ami jelenleg hazánkban történik. A szerző maga is már a bevezetésben felhívja erre a figyelmet, amikor néhány adat bemutatásához hozzáteszi: „A számoknál egyébként is fontosabbnak tűnik számomra az a hatásmechanizmus, amely ezeket az embereket vándorútra küldte, és amelyet a magyar történelem már ismételtelen előállított és *máig előállíthat*. A kivándorlókat nemcsak a korabeli magyar viszonyok ösztönözték távozásra: vonzotta őket a Hitler előtti modern Németország és a modern Amerika is. *E könyv legfontosabb tanulsága éppen abban van, hogy idehaza kell olyan feltételeket teremteni, amelyek itthon tartják a tehetséget.*” (kiemelés tőlem)

A történet optimistán indul. A kiegyezéstől az első világháborúig az ország fejlődése szempontjából igazi aranykor volt Magyarországon. A közélet demokratizálódott, az iparosodás és modernizáció tekintetében szinte példátlan volt a fejlődés. Esetenként azért is tudott a haladás nagyobb tempójú lenni, mint sok más, egyébként előttünk járó országban, mert nem elsősorban javítgatásról volt szó, hanem a semmiből lehetett-kellett újat teremteni, és az akkor lehetett a legmodernebb is. Az ország az Osztrák–Magyar Monarchia részeként nem volt független, de belső berendezkedését tekintve az volt, és a Budapest és Bécs közötti rivalizálás külön is hajtóerőnek bizonyult. A polgárisodást elsősorban a nem magyar kisebbségek hozták, és nagyjából a zsidó magyarság. Voltak antiszemita megnyilvánulások, de éppen a kialakuló magyar demokratizmus erejét mutatta, hogy olyan ügyben is, mint a tiszaezlári vérvád, az ordas eszmék elutasítása egyértelmű volt.

Az első világháború, a polgári forradalom és a kommunista diktatúra, majd a trianoni

döntés és a fehérterror mindezt tragikusan megváltoztatta. Az előzőhöz képest kis Magyarország politikáját a balsorsra alapozta, a haladásból a haladást akadályozó közeg és közszellem vált uralkodóvá. A szellemi élet képviselőinek jelentős hányada külföldön kereste boldogulását. Kézenfekvő volt Németországba menni, ahol a weimari köztársaság a nehéz gazdasági körülmények ellenére szabad fejlődést biztosított a szellemi élet számára, és ösztönözte azt. Annál is természetesebb volt ez, mert sok szellemi pályának már a boldog békeidőkben is Németország jelentette a kiteljesedés lehetőségét. Azok között, akik 1919-től kezdődően végleg elhagyták az országot, voltak olyanok, akik már az első világháborút megelőzően is töltöttek hosszabb-rövidebb időt Németországban. A német nyelv és kultúra annyira része volt a magyar műveltségnek, hogy a német emigráció kényelmesen kezelhető változásokat jelentett. Ugyanakkor jó iskola volt arra is, hogy a későbbi továbblépés traumáját enyhítse.

Erre az iskolára pedig nagy szükség volt, hiszen a sok szempontból idillikus és éppen ezért illuzórikus németországi időszáknak brutális véget vetett Hitler és a nemzetiszocialisták hatalomra kerülése. A magyarok nem várták meg, amíg fizikailag is lehetetlenné teszik létüket, többségükben azon nyomban útra keltek, és vagy azonnal, vagy némi egyéb nyugat-európai átmenet után az Egyesült Államokban kötöttek ki. Amerikában néhányan közülük tudományos karrierjüket is kockára téve, tevékeny részesei lettek a védelmi erőfeszítéseknek, ők lettek az ún. *marslakók*, összesen öten: Kármán Tódor, Szilárd Leó, Wigner Jenő, Neumann János és Teller Ede. A többiek „csupán” nagyszerű szakmai munkával bizonyították tehetségüket és élni-akarásukat. A megkülönböztetésre azért hi-

vom fel a figyelmet, mert a kiváló Marx György „marslakókról” szóló könyvében szinte kalandkereséssel magyarázza az elvándorlásokat és mindenkit a „marslakók” közé sorol, akik Magyarországról elkerülve „Nyugaton alakították a 20. század történelmét.”

Frank viszonylag nagy terjedelmet szentel a természettudósoknak. A valódi „marslakók” közül elsősorban Szilárd Leót mutatja be, valamint Kármán Tódort és Neumann Jánost. Mindegyik „marslakó” erősnek akarta tudni az Egyesült Államokat, Szilárd Leó is, akit elsősorban a békés egymás mellett élés híveként és harcosaként ismerünk. De Szilárd is támogatta Teller Edét abbéli törekvésében, hogy meggyőzze az amerikai vezetést a hidrogénbomba kifejlesztésének szükségességéről. Neumann legalább annyira „konzervatív” volt, mint Teller, csak nézetei sokkal kisebb nyilvánosságot kaptak, mint Teller véleménye. Neumann nagyobb elfogadottságához az is hozzájárult, hogy Tellelrel ellentétben, nem tekintette Robert Oppenheimert biztonsági kockázatnak a híres Oppenheimer-meghallgatások során. A „marslakókon” kívül további természettudósok és matematikusok közül a könyv Polányi Mihállyal és Pólya Györggyel foglalkozik részletesebben. Amit Frank szakmai vonatkozásokban mond, az pontos és megalapozott, nincs oka elnézést kérni azért, hogy történészként nyúl ezekhez a tudósokhoz, de nem is tesz ilyet. A természettudósokról ugyanolyan tárgyyszerűséggel ír, ahogyan a zeneszerzőkről vagy az írókról szól. A témák helyenként ismétlődnek, megfelelően az eredeti tanulmányoknak, amelyeken a könyv alapszik, de ez nem zavaró, ellenkezőleg, a különböző hangsúlyok jól kiegészítik egymást.

Az eredeti angol nyelvű kötet áttüzetése magyarra – tapasztalatból tudom – nem kevés figyelmet igényel, de ugyanakkor bizo-

nyos árnyalati változtatásokra is lehetőséget kínál. Erre már a könyv címe példa. Az eredeti kötet címe *Kettős száműzetés (exile)*, a magyarban az enyhébb *kivándorlás* szerepel. Az angol címben helyet kap a zsidó–magyar értelmiségi kategória, és ez hiányzik a magyar változathoz – a magyar olvasó számára a szerző ezt nyilván magától értetődőnek tekinti. Mindennek azonban akár más olvasata is lehet. Ha a könyvet a jelenkor számára nyújtott tanulságok szempontjából tekintjük, akkor valóban gondolhatunk arra, hogy jelenleg inkább kivándorlásról időszzerű beszélni, ami nemcsak a zsidó magyarok számára jelenthet vonzó alternatívát, hanem szélesebb értelmiségi (vagy akár más szakember) körök számára is.

Egy másik példa az árnyalati eltérésre az angol és magyar változat között, ahogyan a szerző a jeles budapesti fizikus, Ortvay Rudolf Neumann Jánosra gyakorolt hatását jellemzi. Míg az angol változatban azt írja, hogy lehetséges (*possible*), hogy Neumann figyelmére Ortvay hatására fordult a bonyolult automaták és az emberi idegrendszer közötti analógiák felé, a magyar változatban ezt már úgy értékeli, hogy ennek „nagy a valószínűsége”. Frank szerint feltárandó, hogy mekkora hatása volt Ortvaynak Neumannra. Neumann Ortvaynak írt leveleit olvasva, azt hiszem, ez a hatás meglehetősen szerény lehetett. Elismerem azonban, hogy a majd egy generációval idősebb barátunk írt Neumann-levelei mai szemmel szokatlan tiszteletteljes, szuperudvarias stílusa könnyen indokolatlan következtetéseket eredményezhet.

Frank Tibor könyve nagyszerű munka, amely tények gazdagságán alapulva panoramikus képet nyújt egy korszak egyik alapvetően fontos vonatkozásáról. A mai olvasó számára azonban még sokkal többet nyújt, mint

ami egy ilyen tanulmánytól elvárható. Ez azért van, mert szemünk előtt zajlanak azok a tragikus restaurációs törekvések, amelyek a két világháború közötti időszakot próbálják visszahozni. Szívesen mondanám azt, hogy a tudomány világa ebből kimaradni látszik, hiszen kevés területen okozott nagyobb veszteségeket Magyarországnak a két világháború közötti időszak, mint a tudományban. A történelemhamisításból azonban nehezen lehet bármely területnek is kimaradnia. Nemrég olvastam az MTA honlapján egy, a Lendület programban Nyugatról hazatelepülő fiatal kutató nyilatkozatát, amelyben a következő megállapítás szerepelt: „Magyarország kitűnő oktatási rendszerének és a tervezhetőbb munkafeltételeknek köszönhetően a háború előtt jelentős innovációs központnak minősült. Örvendetes lenne, ha

mindezt ismét elmondhatnánk hazánkról.” A nyilatkozó tudományterülete nem a vonatkozott időszak történetének feltárása, nem ismerhette azt a korszakot, amelyről beszélt, és hiteles tanulmányokból pláne nem vonhatott le olyan következtetéseket, amelyekről szólt. Csak arra tudok gondolni, hogy úgy érezhette, valami ilyesmit várnak el tőle. Frank Tibor könyve, szinte véget nem érő névsorai a korszak száműzetésbe kényszerült tudósairól és más alkotóiról, és a történelem mesteri elemzése súlyos figyelmeztetés arra vonatkozóan, hogy, egyebek mellett, mit jelenthet Magyarország számára a két háború közötti korszak visszahozása. (*Frank Tibor: Kettős kivándorlás: Budapest–Berlin–New York. Budapest: Gondolat, 2012, 389 p.*)

Hargittai István
az MTA rendes tagja

Teshuvot U-Sheelot: Studies in Responsa Literature

Az MTA Judaisztikai Kutatócsoportja – az ELTE Hebraisztikai Tanszékének oktatóival és kutatóival karöltve – a rabbinikus responzumkutatás hazai központjának, kizárólagos letéteményesének tekinthető.

A *Teshuvot U-Sheelot: Studies in Responsa Literature* című tanulmánykötet a 2006 októberében megtartott konferencián elhangzott előadások alapján készült. A főcím, *Teshuvot U-Sheelot* ugyanakkor a rabbinikus responzumok, döntvények héber terminusára rímel: „Sheelot U-Teshuvot” – vulgárisan: „Schales und Tschuves” – azaz „Kérdések és válaszok”.

Hogy minek tekinthető a rabbinikus responzum, arra Bányai Viktória egyik korábbi írásában kapunk választ. Ezek szerint a res-

ponzum „írásos válasz valamely jogi, rituális, morális vagy exegetikai kérdésre, amelyet leggyakrabban egy rabbi, ritkábban magán-személy vagy közösség tesz fel, és egy tekintéllyel bíró rabbi válaszol meg.”

A kötetben közzétett írások közül kettő a középkor világát, három a 17–19. századot, további három írás pedig a holokauszt korszakát idézi fel.

Turán Tamás az analógia szerepére mutat rá a rabbinikus döntvények meghozatala, illetve értelmezése során. Az egyik általa elemzett responzum azt a kérdést érintette, vajon szabad-e a beteg embereknek imádkozniuk? A döntvény szövegezői abból indultak ki, hogy a betegek – mint úgymond zavart elméjük – számára bizonyos imák elmondása tilalmazott. Mesterükre, a II. század második felében, a francia térségben működő Slomonben Jichakra – ismertebb nevén Rasira – hivatkoztak, aki betegsége idején tartózkodott

egyes imák, így a Tizenhét áldás elmondásától. Miként az ital befolyása alatt álló embernek sem szabad imádkoznia – érveltek –, úgy a zavart elméjű ember sem imádkozhat. Zárójelbe tett kiegészítés viszont utóbb megengedte a betegek számára, hogy gyógyulásuk érdekében fohászokjanak az Örökkévalóhoz. Hasonlóan érdekes kérdéseket vetett fel annak körüljárása, vajon a rabbinikus hagyományt elvető karaita férfiak beszámíthatók-e az imádkozáshoz szükséges minimális létszámhoz (azaz a tíz fő meglétéhez). A közepkor talán leghíresebb zsidó bölcseleje és válástudósa, a 12. század második felében működő Moshe ben Majmon – Maimonides, Rambam – elutasító választ adott erre a kérdésre, mondván: maguk a karaiták sem tartják tiszteletben az imádkozáshoz szükséges tíz felnőtt férfi jelenlétét.

Zsom Dóra tanulmánya a 14–15. századi spanyol térségben születő responzumok közül azokat vizsgálta, amelyek a konvertita zsidókkal – a conversókkal – összefüggő ügyek bizonyos csoportját érintették. Írása három rabbinikus tekintély, Jichak ben Seset Perfet – más néven Ribash –, Simon ben Cemah Duran – más néven Tasbec –, és fia, Slomo ben Simon Duran – más néven Rasbas – döntvényeit elemzi. A tanulmány által vizsgált responzumok létrejöttét az a társadalmi körülmény indokolta, hogy egyes conversók – önként, vagy kényszer hatása alatt tett – válásváltoztatásuk után sem szakadtak el közösségüktől, illetve bizonyos élethelyzetekben – így például a kóser borral történő kereskedés révén – interakciókba kerültek a zsidó közösség tagjaival. A conversók irányába mutatkozó kezdeti bizonytalanság, illetve engedékenység az idő múlásával határozott tiltással alakult át, hiszen a conversók a nyilvánosság előtt olyan életvitelt folytattak, amely a keresztény

szokások szükségszerű átvételét vonta maga után, így rituális értelemben a kóser bor előállítására vagy szállítására alkalmatlanná váltak.

Komoróczy Géza írása Buda 1686-os visszafoglalásához kapcsolódik. Az általa elemzett responzum szerzője – az Amszterdamban, 1712-ben megjelent responzumgyűjteménye után – a Hákhám Cvinek nevezett rabbinus kalandos életútja során hosszú éveket töltött Budán is. Hákhám Cvi az 1686-os ostrom idején vesztette el – nem tudni pontosan, milyen sorrendben – a feleségét és a leánygyermekét. A bemutatott responzum egy Reuvén névre hallgató személy kérdésére adja meg a választ. Reuvén Buda 1686-os visszafoglalása idején vesztette el feleségét és gyermekét. Felesége hozományára – melyet időben rejtett el, így az ostrom után sértetlenül került elő – az elhunyt hitves fivérei tartottak igényt. Ezt az eljárást Reuvén sérelmezte, emiatt fordult kérdéssel a Hákhám Cvihez. A rabbinus válasza Reuvén követelését támasztotta alá: a kérdéses hozomány – a budai zsidók öröklési jogával ellentétben – az özvegyen maradt férjet, nem pedig az elhunyt feleség fivereit illeti meg. Komoróczy Géza feltételezése szerint ebben az esetben egyfajta ön-responzumról lehet szó, hiszen a kérdést feltevő Reuvénhoz hasonlóan Hákhám Cvi is az ostrom idején vesztette el legközvetlenebb családját. Jogorvoslati lehetőség híján – Budán ekkortájt bizonyosan nem működött rabbinikus bíróság – a Hákhám Cvi egy fikatív szereplőket felsorakoztató responzumban adott igazat önmagának.

Bányai Viktória a nagy tekintélyű prágai rabbi, Ezekiel Landau (1713–1793) magyarországi vonatkozású responzumainak történeti forrásértékét vizsgálja. A tanulmány rámutat arra, miszerint a halákhikus kérdésekben

kikezdzhetetlen szaktekintélynek számító Landau szerény ismeretekkel rendelkezett a magyarországi viszonyokat illetően. Ennek megfelelően nem tudott eligazodni a magyar helységnevek héber írásmódját illetően sem, amelynek nagy jelentősége volt a pontos beazonosíthatóság érdekében a legkülönbözőbb jogi természetű forrásokban (például: házasságlevelekben, válólevelekben stb.). Ezekiel Landau magyarországi vonatkozású responzumainak a száma száztízre tehető, melyek túlnyomó része észak-magyarországi közösségek részéről az 1780 és 1790 közötti időszakban feltett kérdések alapján született.

Komoróczy Szonja Ráchel tanulmányának középpontjában annak a Hillél Lichtensteinnek (1815–1891) a működése helyezkedik el, aki a 19. század második felében, az ortodox-neológ szakadás időszakában a hazai ortodoxia egyik hangadója volt. Hillél Lichtenstein – mesteréhez, a pozsonyi Chatam Szóférhez (1762–1839) hasonlóan – szigorúan elutasító álláspontot képviselt a nyelvi asszimilációs törekvésekkel szemben is. A nyelv – jelen esetben a jiddis – mint identitáshordozó eszköz megóvása kiemelt fontosságú kérdéssé vált az „unterlandi”, északkelet-magyarországi ortodoxia számára. A Lichtenstein kezdeményezésére 1865-ben összehívott nagymihályi rabbigyűlésen – egyebek mellett – tilalmazták a „nem-zsidó nyelven”, elsősorban németül elhangzó zsinagógai beszédek megtartását. Ilyen zsinagógába, legyen akár ortodox is, még csak belépni sem szabad. E határozatok egyértelmű szembenállást fejeztek ki a zsidó közösségek egy részét átható modernizációs és akkulturációs törekvésekkel szemben. Hillél Lichtenstein Teshuvot beit Hillel címen közreadott döntvényeiben foglalt állást a német nyelv zsinagógai használatával szemben, további írásaiban pedig a

yidische sprakh, a zsidó nyelv – a jiddis – megőrzése mellett érvelt.

Kónya Judit az 1938–1944 közötti magyarországi zsidóellenes jogalkotás responzumirodalomra gyakorolt hatását vizsgálja. Közlebből azt, hogy a gazdasági életet érintő zsidóellenes korlátozások milyen halákhikus dilemmákat vetettek fel a hagyományokhoz szigorúan ragaszkodó közösségekben. Ennek során merült fel a kérdés, hogy mi a teendő a szombati munkavégzési tilalom ellenére – külső, állami kényszer miatt strómanok által működtetett ipari vállalkozásokkal? Az élelmiszeripar területén külön halákhikus kérdéseket vetett fel a nyolc napig tartó Pészach – zsidó húsvét – beköszönte előtt el nem adott, ünnepi fogyasztásra alkalmatlan, kovászt tartalmazó élelmiszer Pészach elmúltát követő sorsa: vajon használható-e, vagy sem? Egyöntetű válaszok nem születtek, nem is születhettek. Amennyiben például egy élelmiszeripari vállalatban a zsidó részvényesek kisebbségben voltak – az edelényi Jisrael Ábrahám Alter Landau responzuma szerint – a kovászt tartalmazó alapanyagok, illetve ételek Pészach után is felhasználhatók, illetve fogyaszthatók. A póstyéni Slomo Teichtal véleménye szerint viszont a zsidó részvényesek arányától függetlenül is használható Pészachot követően a Pészach előtt el nem adott kovász alapanyagú étel.

Yehuda Freidlander írása egyebek mellett a holokauszt idején hamis – keresztény – papírokkal történő menekülés halákhikus kérdéseit elemzi. Az általa vizsgált szlovákiai, illetve litvániai responzumok – Slomo Teichtal és Efrájim Oshry döntvényei – végső soron arra a kérdésre keresték a választ, vajon fennáll-e olyan kényszerhelyzet, amikor a zsidó identitás elfedése, egyúttal a nemzsidó identitás felvétele – még ha átmenetileg is –

megengedhető? Egyöntetű válaszok ebben az esetben sem születtek. Míg az utóbb a holokauszt áldozatává váló Teichtal azáltal, hogy kitérő választ adott, végső soron a megengedőbb álláspontok felé hajlott, addig Oshry kifejezetten ellenezte az identitás megtévesztésére alkalmas keresztény papírok használatát, még abban az esetben is, ha a hamis papírok felhasználója annak érdekében kívánta identitást váltani, hogy a náci megszállók ellen harcoló partizánokhoz szökhessen.

Frojimovics Kinga írása a II. világháború után keletkező, a holokauszt időszakára reflektáló responzumokkal foglalkozott. Ezek a responzumok a történeti irodalom számára forrásértékűek, hiszen gyakorta állítanak emléket a Soá idején elpusztult zsidó közösségeknek, illetve rabbiknak is. A példaként említett egyik responzum szerzője, Naftali Hirzka Hönig a II. világháború idején a Romániához tartozó nagysármási hitközség rabbijaként tevékenykedett. A háború utolsó szakaszában, 1944. szeptemberében a magyar csendőrség 126 zsidót gyilkolt meg – közöttük Hönig rabbi feleségét és leánygyermekét –, akiket tömegsírban földeltek el. A háborút túlélők utóbb Hönig rabbi vezetésével méltó módon temették el az áldozatokat. A posztumusz megjelenő responzum szerzője részletesen számolt be erről a tragikus eseményről. Frojimovics egyik további példája a budapes-

ti ortodox Sasz Chevra Egyesület fennállásának 50. évfordulója alkalmából 1946-ban kiadott *Yerushat peletah* című emlékkötet. Ebben a gyűjteményes munkában a holokauszt áldozatául esett magyarországi ortodox rabbik döntvényeit is kiadták, s miután a responzumok egy része magára a Soára is reflektált, joggal tekinthető e kötet a mártírhálált szenvedett ortodox rabbik emlékkönyvének is.

A tanulmányok alapján jól érzékelhető, hogy a tárgyalt responzumok egy jelentős hányada a diaszpóra-léttel összefüggő vallásjogi, rituális természetű dilemmákra és konfliktusokra reflektált. Különösen az olyan kirívó krízishelyzetben, mint amilyen a diszkriminatív zsidótörvények, illetve a Soá korszaka volt. Bölcs szerkesztői döntés, hogy a tanulmánykötet angol nyelven jelent meg, hiszen ezáltal könnyebben válnak megismerhetővé a hazai kutatások a külföldi szakmai közönség számára. Ezzel együtt kívánatos lenne, ha – akár a világhálón – magyar nyelven is hozzáférhetővé válna a tanulmánykötet. (*Studies in Responsa Literature. Edited by Viktória Bányai and Szonja Ráhel Komoróczy. Budapest: Center for Jewish Studies at the Hungarian Academy of Sciences, 2011, 171 p.*)

Schweitzer Gábor

PhD, tudományos főmunkatárs
MTA TK Jogtudományi Intézet

CONTENTS

János Szentágothai • *Anatomy of a School – The Beauty of Functionality*

Guest Editor: Júlia Gimes

Júlia Gimes: Introduction	1282
János Szentágothai: As Ulysses, Around the Brain	1283
The School of Anatomy • Júlia Gimes' interview with András Csillag	1303
Five Scientists on the Renaissance Anatomist	
Júlia Gimes' and Benedek Várkonyi's interviews with	
György Buzsáki	1307
Tamás Dóczi	1310
Tamás Freund	1311
Balázs Gulyás	1316
Miklós Palkovits	1319
Péter Somogyi: Szentágothai's Chandelier Cell Illuminates Our Mind and the Limitations of Our Knowledge about the Cerebral Cortex	1322
Béla Halász: Neuroendocrine Research by Professor János Szentágothai's Research Group and Students in Pécs	1340
József Hámori: János Szentágothai and His Researches on the Cerebellum	1347

Study

Tibor F. Tóth: An Appropriate Commemoration of Kelemen Mikes in Rodostó	1355
István Szendy: Military Sciences from Hungarian Point of View	1361
György Csepeli: A Hundred Years of Sándor Szalai	1368

Interview

Antal Berényi Brain Scientist Returning Back Home (<i>László Egyed's Interview</i>)	1370
---	------

Discussion

Ádám Tichy-Rács: Who Needs MTMT Database? Reflections to István Scheuring's Article	1379
István Kollár: On the MTMT Data Base (Hungarian Academic Bibliography Database) and Efficient Uploading of Data	1383

Obituary

László Cselötei (<i>Ferenc Ligetvári, László Solti, Pál Tomcsányi</i>)	1389
--	------

<i>Outlook (Júlia Gimes)</i>	1394
------------------------------------	------

<i>Book Review (Júlia Sipos)</i>	1398
--	------